

Sindre Bangstad

**SØNDAG SOM ANNERLEDESDAG? EN
RAPPORT OM DEN NORSKE DEBATTEN
OM SØNDAGSÅPNE BUTIKKER OG
ERFARINGER FRA ANDRE LAND**

Rapporten er utarbeidet av

KIFO, Institutt for kirke-, religions- og livssynsforskning

Pb. 45 Vinderen, 0319 Oslo

www.kifo.no

kifo@kifo.no

FORORD

Denne rapporten er utarbeidet av

Sindre Bangstad, Forsker II, KIFO

31.03.2017

Forfatter har vært Sindre Bangstad og prosjektleder har vært Pål Ketil Botvar, KIFO.

INNHold

FORORD	3
INNHold	4
SAMMENDRAG	5
1 DEN NORSKE DEBATTEN OM SØNDAGSÅPNE BUTIKKER	7
1.1 TROS- OG LIVSSYNSAMFUNNENE	8
1.2 NÆRINGSLIVETS SAMMENSLUTNINGER	11
1.3 FAGBEVEGELSEN.....	12
1.4 NÆRINGSLIVSINTERESSER	13
1.5 MILJØBEVEGELSEN.....	13
1.6 FRIVILLIG SEKTOR.....	14
1.7 HØRINGSUTTALELSENE OPPSUMMERT.....	14
2 FORSKNINGSOVERSIKT	15
2.1 EN KORT INNLEDENDE VITENSKAPSTEORETISK DRØFTING	16
3 FORSKNING PÅ SAMMENHENGEN MELLOM LIVSKVALITET OG FRIDAG/FRITID.	17
3.1 UTBREDELSE AV SØNDAGSARBEID I NORGE	21
3.2 UTBREDELSE AV SØNDAGSARBEID PÅ EU- OG EUROPEISK NIVÅ.....	22
4 FORSKNING PÅ TIDSBRUK OG FRITIDSMØNSTER.	23
4.1 NORGE	23
4.2 FINLAND	24
4.3 SVERIGE.....	25
5 FORSKNING OM KONKRETE KONSEKVENSER AV ENDRINGER I FORRETNINGSLIVETS ÅPNINGSTIDER.	26
5.1 SVERIGE.....	26
5.2 DANMARK.....	27
5.3 FINLAND	28
6 KONKLUSJON	28
LITTERATURLISTE	30

SAMMENDRAG

Denne rapporten er utarbeidet på oppdrag fra Kulturdepartementet (KUD) i forbindelse med det nedsatte utvalget som skal utrede spørsmål knyttet til Søndagsåpne Butikker. Rapporten ser nærmere på den norske debatten om søndagsåpne butikker med utgangspunkt i innkomne hørings svar til høringsrunden om forslag til endring av Helligdagsloven i 2015, og analyserer med utgangspunkt i en deskstudie av relevant empirisk forankret sekundærlitteratur fra ulike nordiske land og andre vestlige land funn vedrørende endringer i tidsbruk samt konsekvenser av innføring av søndagsåpne butikker. Det understrekes at endringer i Åpningstidsloven i 1998 allerede har medført at en ikke ubetydelig andel norske arbeidstakere allerede er involvert i søndagsarbeid. Rapporten gjennomgår også litteratur på balansen mellom arbeid og fritid (Work-Life Balance, WLB). Selv om det utifra empirisk forskning på feltet – og gitt de betydelige individuelle, kulturelle og samfunnsmessige variasjoner som finnes her - ikke kan gis noe klart og entydig svar på spørsmålet om hvilken ukesrytme som er best for mennesker, er det nokså utvilsomt at tilstrekkelig hvile og fritid er av avgjørende betydning for blant annet produktivitetsnivå, fysisk og psyko-sosial helse, ivaretagelse av hensyn knyttet til omsorg for barn og familie osv. Tidsbruksstudier fra ulike nordiske land referert i denne rapporten indikerer at de respektive landene har hatt en i stor grad sammenfallende tidsbruksutvikling de siste 30-40 år, med mer fritid, høyere arbeidsdeltakelse for kvinner og mer deltakelse i husarbeid blant menn som overordnede resultater. Studiene indikerer også at det er arbeidsaktive yngre småbarnsforeldre som er utsatt for det største tidspresset. Gitt at det til enhver tid og i ethvert av de utvalgte landene vil være et begrenset antall arbeidstakere som vil være berørt av søndagsarbeid, er det grunn til å stille spørsmål ved om erfaringene til denne kategorien arbeidstakere slår inn i tidsbruksundersøkelsene i nevneverdig grad. Erfaringene fra land som har åpnet for søndagsåpne butikker i langt større grad enn Norge indikerer at det særlig er de mange deltidsansatte kvinner som er ansatte i søndagsåpne butikker som har opplevd negative konsekvenser av innføringen av søndagsåpne butikker.

1 DEN NORSKE DEBATTEN OM SØNDAGSÅPNE BUTIKKER

Debattene om liberalisering av butikkenes åpningstider har vært et tilbakevendende tema i norsk politikk siden 1980-tallet. Finansdepartementet nedsatte i 1981 på initiativ fra den daværende sittende regjering under ledelse av statsminister Kåre Willoch (H) og daværende statsråd Astrid Gjertsen (H) det såkalte Åpningstidsutvalget. Deres innstilling, nedfelt i NOUen Åpningstider og tilgjengelighet: Bidrag til en samlet åpningstidspolitikk (NOU 1984:13) førte til Lov nr. 20 av 1985 Om Åpningstider For Utsalgssteder. Det lå i utvalgets mandat også å vurdere søndagsåpning av utsalgssteder, men utvalgets innstilling førte ikke til endringer i så måte.

Den til nå mest omfattende liberaliseringen av lovgivningen hva angår søndagsåpne butikker kom med den nye Åpningstidsloven i 1998, som medførte innføring av adgang søndagsåpne butikker under forutsetning av at det samlede butikkarealet var på under 100 kvadratmeter og 150 kvadratmeter for bensinstasjoner. På folkemunne ble førstnevnte hetende 'Brustadbua' – oppkalt etter daværende statsråd Sylvia Brustad (AP). Det er her grunn til å fastslå at den politiske utviklingen på dette feltet under skiftende regjeringer i likhet med svært mange andre europeiske land de siste tiårene har gått i retning av større liberalisering av lovverket knyttet til butikker- og andre utsalgssteders åpningstider. Eksempelvis dokumenterer en SIFO-rapport fra 2012 (Lavik og Schøll 2012) at mens norske dagligvarebutikker gjennomsnittlig hadde en 41 timers åpningstid på hverdager (mandag til fredag) i 1985, hadde dette steget til et gjennomsnitt på 64 timer i 2011. Videre er det et faktum at de fleste dagligvarebutikker i 1985 stengte kl. 17 på hverdager og kl. 13 på lørdager, så var det i 2011 hele 53% av dagligvarebutikkene som stengte kl. 22.00 eller senere på hverdager, og hele 51% som stengte kl. 20.00 eller senere på lørdager. Samtidig skal man være klar over at det som følge av den nye Åpningstidsloven av 1998 alt nå er en ikke ubetydelig andel arbeidstakere som arbeider i søndagsåpne butikker. En FAFO-rapport fra 2015 (Jordfald og Mühlbradt 2015) anslår dette antallet til 46 000 arbeidstakere på det daværende tidspunkt.

Debatten om søndagsåpne butikker blusset på nytt opp da den nå sittende regjering foreslo endringer i Helligdagsloven for å innføre søndagsåpne butikker den 9. januar 2015,¹ og sendte dette forslag ut på offentlig høring den 27. mars 2017². I høringsnotatet var det skissert to alternative modeller for innføring av søndagsåpne butikker nemlig: (1) En nasjonal løsning der helligdagslovens rekkevidde blir innskrenket, slik at butikker etter egen vurdering får anledning til å holde åpent på ordinære søndager eller (2) En kommunal løsning der det blir opp til den enkelte kommune å vurdere og å fatte beslutninger om hvorvidt det skal tillates søndagsåpne butikker i den enkelte kommunen.

Til denne høringsrunden kom det inn anslagsvis 7000 høringssvar fra organisasjoner, tros- og livssynssamfunn, ulike politiske partier og fra enkeltindivider over hele landet, noe som fremstår som et usedvanlig og bemerkelsesverdig høyt antall høringssvar. Det er mye i de innkomne høringssvarene som indikerer at høringsforslaget har utløst en betydelig mobilisering, og til dels også koordinering, særlig i norske kristne trossamfunn. De innkomne høringssvarene uttrykker også en i stor grad negativ holdning til endringer av eksisterende Helligdagslovgivning med formål å utvide

¹ <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/sondagsapne-butikker/id2358456/>

² <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/horing---forslag-om-endringer-i-helligdagsloven-for-a-tillate-sondagsapne-butikker/id2403951/>

adgangen for å holde søndagsåpne butikker. Dette er for øvrig holdninger som er i samsvar med funn i opinionsundersøkelser om temaet, som viser at et signifikant flertall i befolkningen fortsatt er motstandere av en utvidelse av søndagsåpne butikker, og at dette flertallet, selv om det er synkende, og særlig unge er blitt mer positive til søndagsåpne butikker, har vært nokså stabilt siden 1990-tallet (Lavik 1999, SIFO 2014: 17)

Som en innledning til å se nærmere på forskningen på søndagsåpning og søndagsåpne butikker vil vi i det følgende se nærmere på debatten om de foreslåtte endringene i Helligdagsloven som kan avleses av utvalgte hørings svar fra høringsrunden i 2015. Vi har for denne analysens formål valgt ut de mest sentrale hørings svarene fra noen av de mest sentrale aktørene innen tros- og livssynsamfunnene, fagbevegelsen, næringslivets organisasjoner, butikknæringens interesser, miljø- idrett- og friluftsgeselskaper.

Med utgangspunkt i såkalt diskursanalyse og kritisk diskursanalyse,³ har vi i denne analysen vært særlig opptatt av å identifisere retoriske og diskursive mønstre i måten de ulike høringsinstansene- og aktørene argumenterer for sitt syn og sine primærstandpunkt. Det fremgår eksempelvis av den totale mengden hørings svar at forslaget om endringer i loven om Helligdagsfred (Lov av 1995-02-24-12) vakte et betydelig engasjement og medførte betydelig mobilisering både blant organisasjoner og enkeltindivider med tilknytning til Den Norske Kirke (DNK) så vel som andre kristne og frikirkelige menigheter. Det er da av særlig interesse for våre formål å identifisere og å analysere disse hørings svarene med tanke på om de anvender seg av det man kan karakterisere som henholdsvis 'religiøse' eller 'sekulære' argumenter i fremføringen av sine primærstandpunkter (se for eksempel Bangstad, Leirvik og Plesner 2011 for disse skillene).

1.1 TROS- OG LIVSSYNSAMFUNNENE

Norges Kristne Råd (NKR), som er en sammenslutning av ulike norske kristne trossamfunn inkludert Den Norske Kirke (DnK), Den Katolske Kirken, pinsemenigheter, baptister, anglikanere, metodister, frikirkelige menigheter samt gresk- og serbisk-ortodokse menigheter viser i sitt hørings svar datert 21.05.2015 til at søndagen uttrykker en «gudegitt balanse» mellom «prokreasjon og rekreasjon», og at «søndagene gjennom århundrene» har «vært en helligdag og en felles hviledag som har gitt rom for rekreasjon, samling om gudstjenestefelleskap, familieliv, friluftsgeselskaper og idrettsaktivitet.» Videre understrekes det at søndagsåpne butikker vil tilføre «familie- og organisasjonsliv» en «stressfaktor som vil være uheldig ut fra et allment, samfunnsmessig synspunkt» og «vil innebære en ny belastning for familier som allerede sliter med tidsklemma.» I tillegg vises det til mulige belastninger for «alle de som ufrivillig pålegges mer søndagsarbeid» som en følge av endringer i Helligdagsloven.

I hørings svaret fra Oslo Katolske Bispedømme og Trondheim Katolske Stift datert 30.06 2015 erklærer man seg «svært negative til Kulturdepartementets forslag.» Det hevdes blant annet at søndagen «har vært hellig- og hviledag i Norge i 1000 år.»⁴ Det understrekes at «søndagen er helligdag for alle de kristne trossamfunnene» i Norge, at «80 prosent av den norske befolkningen tilhører et kristent trossamfunn» og at dette «selvsagt ikke [skal] gå utover personer tilhørende ikke-

³ For gode innføringstittel til disse analysemetodene på norsk, se Hitching, Nilsen og Veum (2011) og Skrede (2017).

⁴ Dette er selvsagt formelt sett riktig, men det er også et faktum at helligdagslovgivning i Norge som i de fleste historisk sett kristne samfunn er et moderne fenomen: det første eksempelet på Helligdagslovgivning i Norge finner vi først i 1735.

kristne trossamfunn», at en «manglende fridag særlig [vil] ramme de unge» og «barnefamiliene [som] allerede er under sterkt press av [under] den såkalte tidsklemmen.» Videre argumenterer Oslo Katolske Bispedømme og Trondheim Katolske Stift for at økt omfang og utbredelse av søndagsarbeid vil redusere «borgernes muligheter» til arbeid i «ulike ideelle organisasjoner»; at søndagsåpne butikker vil «medføre økt klimautslipp» og dermed ha «en negativ effekt på miljøet» og skape «flere arenaer for forbruk», som Oslo Katolske Bispedømme verken finner «ønskelig utfra et klima- eller sosialetisk perspektiv.»

I høringsvaret fra Preses i Bispemøtet i Den Norske Kirke (DNK), datert 25. 06 2015 understrekes det likeledes at «søndagen som hviledag og helligdag har en 1000-årig historie i Norge.» Det reises videre spørsmål om ikke en endring av Helligdagsloven og søndagsåpne butikker vil kunne være i strid med Grunnlovens § 2 om kristne og humanistiske verdier. Preses kritiserer også høringsforslaget for at det inneholder en «ideologisk påstand om at «tilbud og etterspørsel egner seg bedre enn lovverket til å regulere butikkens åpningstider» og argumenterer for at «det er neppe mangel på tilgjengelighet som er trusselen for [mot] det gode liv for mennesker i vårt samfunn.» Preses i Den Norske Kirke vektlegger også i sitt hørings svar de manglende konsekvensutredninger av betydningen av hensyn knyttet til barn og unge, fremming av folkehelsen, tilrettelegging av kulturliv, og reduksjon av skadelige klimautslipp i høringsforslaget. Det understrekes at det vil kunne «øke sårbarheten hos store grupper barn og unge» dersom «vesentlig flere voksne må arbeide på søndagene» og at søndagsåpne butikker vil medføre et «økt behov» for «særlig deltidsansatte», og kreve «mer ubekvem arbeidstid» av «lavtlønte.» Også i høringsuttalelsene fra ulike bispedømmer i DnK fremkommer det en direkte argumentativ kobling mellom søndagen som helligdag/hviledag og de kristne og humanistiske verdier som er nedfelt som grunnlaget for det norske samfunn i Grunnlovens § 2.⁵ I et felles hørings svar fra Kirkerådet, Mellomkirkelig Råd og Samisk Kirkeråd datert 19.06.2015 kritiseres departementet for en manglende konsekvensutredning som grunnlag for lovforslaget. Det argumenteres videre for at «søndagen som hviledag og helligdag har en 1000-årig historie i Norge», og altså fra et slikt ståsted er å anse som «et av de sentrale kjennetegnene på innføringen av kristendommen» i Norge og «et viktig uttrykk for landets ideologiske grunnlag.» Videre stiller man spørsmålstegn ved den «troen på markedskreftenes rolle i å fremme det gode samfunn» som man mener kommer til uttrykk i lovforslaget, anfører at søndagen som en «annerledesdag» som trengs i «frivillig arbeid, idretten og kulturlivet», og som «fremmer felleskap og folkehelse.» Enn videre argumenteres det for at «de danske erfaringene med innføringen av søndagsåpne butikker» demonstrerer at «søndagsåpne butikker har potensiale i seg til å endre folks helgevaner på kort tid» og at «både frivillighet og deltakelse i natur-, kultur-, fritid og kirkelige aktiviteter vil være truet.» Kirkerådet, Mellomkirkelig Råd og Samisk Kirkeråd er også opptatte av konsekvensene de mener det vil ha for barns livsvilkår «når vesentlig flere voksne må arbeide på søndagene», spesielt med henblikk på «nødvendig foreldreoppfølging rundt [av] helgeaktiviteter.» Man henviser også til negative miljøkonsekvenser som følge av søndagsåpne butikker, særlig knyttet til økte forventede klimagassutslipp;⁶ at det ikke er kommet krav om endring av helligdagsloven fra andre tros- og livssynsamfunn; økonomiske konsekvenser i form av konkurransedreining i favør av store butikker og

⁵ Se for eksempel høringsuttalelsen fra Tunsberg bispedømme av 30.06.2015 for dette.

⁶ Her henvises det til en rapport fra 2013 utarbeidet av konsulentbyrået DAMVAD (DAMVAD 2013), som også er sitert i høringsvarene fra norske miljøorganisasjoner, næringslivssammenslutninger og fagbevegelsen. Det foreligger på dette feltet også en analyse utført av Vestlandsforskning om miljøkonsekvenser av søndagsåpne butikker fra 2015 (Moberg og Aall 2015).

storsentere; og distriktspolitiske konsekvenser i form av en svekking av småbutikker med lavt kundegrunnlag i distriktene.

I høringsvaret fra Metodistkirken i Norge, datert 02.06.2015 finner man en utpreget sekulær argumentasjon, der det uten henvisning til verken søndagens status i kristen tradisjon og fortolkning argumenteres for at «mennesker og samfunnet har godt av en felles hviledag i uken.»

Samtlige tros- og livssynsamfunn som leverte høringsvar vedrørende foreslåtte endringer av Helligdagsloven i 2015 stilte seg avvisende til slike endringer. De argumentene vi allerede har identifisert er gjennomgående i en rekke av høringsvarene fra kristne trossamfunn, og da særlig i fra Den Norske Kirke. Det synes også som en del av disse høringsvarene 'låner' argumenter og formuleringer fra hverandre. I høringsvaret fra Oslo Biskop og Bispedømmeråd i Den Norske Kirke datert 22. juni 2015 fremkommer det også det vi kan karakterisere som et økumenisk perspektiv, i det det understrekes at «søndagen som felles fridag og helligdag» ikke er en trussel mot at «mennesker av ulik tro kan ta fri for å feire sine helligdager.» Videre understrekes det at «vi ikke [har] registrert at andre tros- og livssynsamfunn har fremmet krav om endring av dagens helligdagslov.» Det er også verdt å merke seg at representanter for ikke-kristne tros- og livssynsamfunn i Norge, så som eksempelvis Humanetisk Forbund (HEF), Islamsk Råd Norge (IRN), Mosaisk Trossamfunn og så videre ikke leverte høringsvar, og ei heller det inter-religiøse samarbeidsorganet Samarbeidsrådet for Tros- og Livssynsamfunn (STL).

Kort oppsummert må man kunne si at det i høringsvarene fra kristne trossamfunn i Norge er brukt både religiøse og sekulære argumenter. Bruken av alternative og mer sekulære begreper som 'hviledag' og 'annerledesdag' i høringsvarene særlig fra ulike instanser i Den Norske Kirke vitner også om en høy grad av bevissthet om at utelukkende religiøse argumenter ofte ikke vil fremstå som overbevisende i en sekulært orientert norsk offentlighet. Dertil kommer at man særlig i Den Norske Kirke – i pakt med folkekirkeideer fremstår som opptatt av også å representere interessene og ivareta det man anser som befolkningen som helhet – og da særskilt sårbare grupper som barn og småbarnsfamilier, og altså ikke bare primærstandpunktene til kirkens egne medlemmer.

1.2 NÆRINGS LIVETS SAMMENSLUTNINGER

I høringsvaret fra bransjeorganisasjonen Virke, som representerer 20 000 virksomheter i norsk næringsliv, datert 29.06.2015 kritiseres departementet for en manglende konsekvensutredning forut for fremleggelsen av høringsnotatet 27. 03.2015. Virke stiller seg negative til søndagsåpne butikker. Man argumenterer for at full adgang til å holde åpent på søndager vil representere «en stor endring i rammevilkårene til handelsnæringen og vil ha store næringsøkonomiske konsekvenser» som Virke mener «samlet sett» ikke peker i «positiv retning.» Virke mener at «antallet som eksponeres for søndagsarbeid vil øke kraftig», at den harde konkurransen i de ulike varemarkedene tilsier at den valgfriheten høringsutkastet legger opp til i praksis er «illusorisk» og viser til at forbrukerundersøkelser ikke indikerer stor tilslutning til et krav om søndagsåpne butikker fra norske forbrukeres side. Virke viser til en DamVad-rapport som indikerer at produktiviteten i norsk varehandel vil gå nå ved innføring av søndagsåpne butikker, samt til erfaringer fra Danmark, hvor det på grunnlag av analyser utført av bransjeorganisasjonen De Samvirkende Købmænd i Danmark (DSK) skal ha fremkommet av innføringen av den nye Lukke-loven i 2012 ikke har ført til noen økt totalomsetning i varehandelen, men snarere til lengre åpningstider, svekket lønnsomhet for de enkelte butikker, butikkdød i distriktene og i bysentra, men en ytterligere sterk vekst for store kjøpesentra.⁷

Virke viser også til en rapport fra Institutt For Bransjeanalyser fra 2014 som viser at 9 av 10 butikkeiere (IBA 2014) i distriktene er motstandere av søndagsåpne butikker fordi de frykter handelslekkasje til kjøpesentre og storbutikker i mer befolkningstette områder. Det er også verdt å merke seg at Virke har vært særdeles aktive hva angår konsekvensutredninger av bestemte aspekter ved søndagsåpne butikker: både DAMVAD-rapporten fra 2013 og en rapport fra Vestlandsforskning fra 2015 om miljømessige konsekvenser av søndagsåpne butikker er bestilt av Virke.

Arbeidsgiverorganisasjonen NHO Handel som representerer 2000 medlemmer, stiller seg i sin høringsuttalelse datert 29.06.2015 avvisende til høringsutkastets forslag. Dette til tross for at man i høringsuttalelsen vedgår at det også blant NHO Handels medlemmer finnes dagligvarehandlere som ønsker søndagsåpne butikker. Det vises fra NHO Handels side til at det faktisk er sentereiere vil ha «mulighet til ensidig å fastsette åpningstider» vil innebære «en tvang til å holde åpent, ikke en frihet til å velge», uavhengig av hvilken av de to skisserte forslagene man måtte falle ned på. NHO Handel er også opptatt av at næringsdrivendes lønnskostnader er høyere på søndager; at det er liten grunn til å tro at «en dag ekstra der utgiftene er større og inntektene mindre» er produktivitetsøkende. Videre argumenterer man for at «varehandelen har en stor andel av kvinner, ufaglærte og lavtlønnede» og at en eventuell innføring av søndagsåpne butikker følgelig kan være uheldig uti fra en vurdering av likestillingsmessige hensyn, at det kan bidra til økte kløfter i samfunnet, et økt konfliktnivå mellom arbeidsgivere og arbeidstakere; og handelslekkasjer mellom kommuner.

---

⁷ Se <http://frifagbevegelse.no/nyheter/22000-mister-jobben-med-sondagsapne-butikker-6.158.249938.3b199fe05a>
I tillegg til uttalelser som direktør i DSK, John Wagner har kommet med på et åpent seminar i regi av Virke 29.04.2015, og som er referert til i både dansk og norsk presse, foreligger det et par korte notater fra DSK som synes å ligge til grunn for disse anførselene. Se blant annet:
https://www.dsk.dk/images/pdf_filer/Hvordan_gaar_det_her_og_nu_for_dagligvarehandelen.pdf og
https://www.dsk.dk/images/pdf_filer/Udviklingen_i_dansk_dagligvarehandel_februar_2017.pdf

Høringsuttalelsen fra NHO Reiseliv, datert 29.06.2015 uttrykker støtte til forslaget om innføring av søndagsåpne butikker. NHO Reiseliv tar ikke standpunkt til hvilken av de to skisserte modellene de ville foretrekke, men argumenterer med at unntaksbestemmelsene vedrørende adgang til å holde søndagsåpent på typiske turiststeder som har eksistert siden 1998 skaper en konkurransevridning mellom små og store turistkommuner som man finner uheldig. Videre argumenterer NHO Reiseliv med at undersøkelser viser at «shopping er en aktivitet vi vet mange reisende etterspør», og at «med søndagsåpne butikker også i Norge, vil det kunne være mulighet for flere reisende til Norge.»

1.3 FAGBEVEGELSEN

I høringsvaret fra Yrkesorganisasjonenes Sentralforbund (YS) datert 03.07.2015 heter det blant annet at man vurderer det slik at «selve begrunnelsen for å endre loven er svak» fordi det etter YS sitt syn ikke «er fremført argumenter for at samfunnet blir bedre ved å ha søndagsåpne butikker.» YS avviser begge de to skisserte modellene for innføring av søndagsåpne butikker. YS etterlyser i likhet med flere andre høringsinstanser en konsekvensutredning. YS argumenterer med at søndagen er en «annerledes dag», og at det faktum at flere arbeidstakere vil måtte arbeide på søndager vil innebære at «flere vil kunne oppleve ikke å få delta i for eksempel barns dåp, konfirmasjon, familiemiddager, sportsarrangement og andre aktiviteter.» YS frykter også en «spill-over»- effekt hvorved søndagsåpne butikker også vil kunne føre til «krav om at også andre tjenester ytes på søndager» og at eksempelvis «kollektivtrafikk må drives i større omfang på søndager.»

I høringsvaret fra Landsorganisasjonen i Norge (LO) datert 22.06.2015 understrekes det at det den positive frihet for forbrukerne som eventuell innføring av søndagsåpne butikker vil medføre vil være en negativ frihet for arbeidstakere som kan bli pålagt å arbeide på søndager og deres familier. LO viser til at søndagen er en «annerledes dag i uken», og at opinionsundersøkelser tyder på at et flertall av de spurte er imot søndagsåpne butikker. LO ser også for seg som en sannsynlig konsekvens av eventuell innføring av søndagsåpne butikker at det blir «langt flere butikker med negativt resultat», særlig i distriktene. I høringsuttalelsen fra LO i Oslo, datert 25.06.2015, legges det vekt på at man fra deres side ønsker å bevare søndagen som en «kollektiv fridag» for «flest mulig av våre medlemmer», og man viser til at det i «folkehelseperspektiv er viktig at folk får tid til å drive med fysisk aktivitet og rekreasjon, og å gjøre ting i felleskap med venner og familie.» LO i Oslo viser også til potensielt negative konsekvenser for miljø og klima, samt negative konsekvenser for søndagsarbeidende foreldre med små barn.

I høringsvaret fra Handel og kontor (HK) datert 29.06.2015 gis det innledningsvis uttrykk for stor misnøye knyttet til det Handel og kontor vurderer som en manglende oppfølging av Sundvolden-erklæringen knyttet til involvering av partene i arbeidslivet i forberedelsen av forslaget om endring av Helligdagsloven. HK argumenterer også for at Sundvolden-erklæringens problemstilling knyttet til hvordan butikkansatte kan bli omfattet av et godt lovverk når det gjelder arbeidstid og medbestemmelse knapt nok er berørt i forslaget. HK anfører at det ikke finnes noen «saklig begrunnelse for at ansatte ved utsalgssteder ikke skal ha den samme lovmessige beskyttelse mot nattarbeid, søndags- og helgedagsarbeid som det store flertall av norske arbeidstakere.» HK argumenterer også for at ideen om at ansatte som ved den foreslåtte endring av Helligdagsloven ikke vil være omfattet av vernet mot søndagsarbeid fritt skal kunne avslå å arbeide søndager er illusorisk,

all den stund konkuransespiralen HK mener dette vil føre butikkeierne inn i i praksis vil gjøre det umulig for den enkelte arbeidstaker å si nei til planlagt søndagsarbeid.

I høringsvarene fra fagbevegelsens sammenslutninger argumenteres det i sum i all hovedsak utifra primærstandpunkter knyttet til arbeidstakernes interesser og rettigheter.

1.4 NÆRINGSLIVSINTERESSER

I sitt hørings svar, datert 22.juni 2016, vektlegger REMA 1000 at spørsmålet om søndagsåpne butikker mer er et spørsmål om størrelsen slike butikker skal ha enn et spørsmål om man er for eller imot søndagsåpne butikker, gitt at man faktisk «har hatt søndagsåpne butikker i Norge siden 1998.» REMA 1000 uttrykker støtte til hovedforslaget til lovendring. Man henviser til anførte skjevheter og handelslekkasjer kommuner imellom, og til et behov for likebehandling mellom de kommersielle aktørene i dagligvarehandelen, hvor man særlig anser at Norgesgruppen, som i motsetning til REMA 1000 har valgt å tilpasse 300 butikker til eksisterende arealkrav for søndagsåpnebutikker, er blitt forfordelt. REMA 1000 hevder videre at «stadig flere kunder ønsker å handle på søndager», uten at grunnlaget for denne påstanden kan sies å være oppgitt.

I høringsvaret fra Norgesgruppen datert 26. juni 2015 går man i mot forslaget om endringer i helligdagsloven. Norgesgruppen viser i sitt hørings svar til negative konsekvenser for «produktiviteten i næringen, for miljøet og for de ansatte.» Norgesgruppen henviser til den «utsatte økonomien» til små butikker i distriktene, som etter deres vurdering «ikke har et kundegrunnlag for å holde åpent på søndager», og som vil kunne «tape omsetning til dagligvarebutikker for eksempel i kjøpesentre eller større tettsteder.» Norgesgruppen viser også til rapporten fra Institutt for Bransjeanalyse, hvor det fremgår at 9 av 10 distriktsbutikker ikke ønsker endrede åpningstider, og til DAMVAD-rapporten som indikerer at produktivitet og lønnsomheten vil bli redusert som en følge av en «liberalisering av åpningstidsbestemmelsene.»

Kiwi har innsendt et hørings svar uten merknader overhodet, mens to Kiwi-butikker på henholdsvis Økern i Oslo og på Lillehammer uttrykker en klar avvisning av forslaget i sine hørings svar.

Det er verdt å merke seg at høringsvarene fra næringsinteresser nærmest utelukkende dreier seg om næringsmessige interesser, og ikke går inn på forhold knyttet til samfunnsmessige og/eller kulturelle konsekvenser utover dette.

1.5 MILJØBEVEGELSEN

Naturvernforbundet vektlegger i sitt hørings svar datert 29. 06 2015 negative miljø- og klimakonsekvenser med henvisning til den nevnte DAMVAD-rapporten. Man argumenterer også for at søndagen «bør være» en dag som gir folk muligheter til «frivillig innsats, til rekreasjon og til naturopplevelser» og at dette «kan bidra til bedre folkehelse.»

Naturvernforbundet går det på dette grunnlaget imot forslaget.

Fremtiden i våre hender anfører i sitt hørings svar av 29.06.2015 at «søndagen har gått fra å være en religiøs høytid til å være en sekulær annerledesdag.» Organisasjonen legger vekt på søndagen som den ene felles fridagen i uken representerer en mulighet til å bruke denne dagen sosialt – «innenfor familien og i frivillig arbeid sammen med andre.» Fremtiden i våre hender stiller seg avvisende til forslaget, og til en ide om at det trengs en slik frihet til å bruke søndagene på å handle.

1.6 FRIVILLIG SEKTOR

Norges Idrettsforbund stiller seg i sitt hørings svar av 30.06.2015 kritiske til forslaget om endringer av helligdagsloven for å åpne for søndagsåpne butikker, og argumenterer for at man ikke har «utredet hvilke konsekvenser forslaget om lovendring i helligdagsloven vil ha for utøvelsen av frivillighet generelt og for idretten spesielt.»

Frivillighet Norge, som er en sammenslutning av 290 medlemsorganisasjoner som representerer mer enn 50 000 lokale lag og foreninger i hele Norge, fremholder i sitt hørings svar av 22.06.2015 at en endring i helligdagslovgivningen vil medføre at rammevilkårene for frivillig arbeid og innsats i Norge blir svekket ved at det blir vanskeligere å «organisere arrangementer, utvikle nye aktiviteter og å samle inn penger.» Frivillighet Norge avviser forslaget.

1.7 HØRINGSUTTALELSENE OPPSUMMERT

Ved gjennomgang av høringsutkastene gis det et bestemt inntrykk av argumentasjonen slik en måtte kunne forvente fordeler seg i henhold til de spesifikke interesser og verdier som de ulike høringsinstansene representerer. Det betyr at det særlig er Den Norske Kirke (DNK) og øvrige kristne trossamfunn som i sine argumenter anvender seg av det man kan karakterisere som en 'religiøs' argumentasjon, mens øvrige aktører i det store og det hele forankrer sin argumentasjon i 'sekulær argumentasjon.' Men det finnes også overganger mellom 'religiøse' og 'sekulære' argumenter, i den forstand at Den Norske Kirke og kristne trossamfunn for øvrig også vektlegger 'sekulære' argumenter. Dette bidrar til å illustrere at det 'religiøse' og det 'sekulære' i henhold til faglitteraturen på området i moderne samfunn er uavvendelig knyttet til hverandre (Asad 2003: 25): det ene kan ikke tenkes uten det andre.

2 FORSKNINGSOVERSIKT

I prosjektbeskrivelsen 'Søndag som annerledes dag – sosiale og kulturelle aspekter' utformet i samarbeid mellom KIFO og utvalgssekretær i KUD er den bestilte forskningsoversikten presisert på følgende måte.

«En forskningsoversikt vil rette seg mot empirisk orienterte prosjekter som baserer seg på data av kvalitativ eller kvantitativ art. Følgende tredeling kan være aktuell:

- 1) Forskning på sammenhengen mellom livskvalitet og fridag/fritid. Hvor viktige er en (annerledes) fridag for velvære og livskvalitet – på individ-, familie- og samfunnsnivå? Hovedvekten legges på nordisk forskning.
- 2) Forskning på tidsbruk og fritidsmønster. Gjennom Statistisk sentralbyrå har man tilgang til store mengder data på dette feltet, som beskriver utviklingen fra 1970-tallet til i dag. Av spesiell interesse er forskning som kan si noe om konsekvenser for familielivet av at en eller begge foreldre har skift- eller helgearbeid.
- 3) Forskning om konkrete konsekvenser av endringer i forretningslivets åpningstider. I denne sammenheng er forskning gjennomført før og etter åpningstidsendringer i Danmark, Finland og Sverige av særlig interesse. Ved å trekke inn studier fra våre naboland vi kunne komme nærmere svaret på hvilke sosiale og kulturelle konsekvenser endringer av åpningstidene fører med seg, samtidig som en må diskutere overføringsverdien av slike sammenlikninger på tvers av land.»

2.1 METODE OG AVGRENSNINGER

Denne rapporten behandler ikke spørsmålene knyttet til søndagsåpne butikker slik disse er tematisert i ren økonomisk litteratur (se blant annet Burda og Weil 2004, Lorvik og Tandberg 2014, Civita 2015, Genakos og Danchev 2015 for noen slike studier). Innen forskningslitteraturen på feltet er det imidlertid økonomiske rapporter og utredninger som totalt sett dominerer i mengden av faglitteratur på feltet.

Denne rapporten er en såkalt deskstudie, og tar utgangspunkt i sekundærlitteratur forankret i empiriske konsekvenser av innføring av søndagsåpne butikker i ulike land. Hovedvekten har vært lagt på i utgangspunktet sammenliknbare land som Sverige, Danmark og Finland. I Sverige har man hatt søndagsåpne butikker fra 1972 og enda før den tid, i Danmark fra 2012, og i Finland fra 2016. For å få tilgang til relevante vitenskapelige artikler og bidrag har KIFO benyttet anerkjente elektroniske søkemotorer som dekker internasjonal forskning, samt kontakte forskningsmiljøer i Norge og Norden som driver med forskning som er særlig relevant for temaet. Blant relevante søkemotorer her har vært Web of Science, ProQuest, DANBIB og LIBRIS (dansk og svensk samkatalog), NORART og ORIA, samt Google Scholar. Sentrale søkeord har blant annet vært 'Affärstidslagen', 'Lukkeloven', 'søndagsåpne butikker', 'Sunday shopping', og tilgrensende varianter av disse søkeordene.

Det er innledningsvis verdt å understreke at våre søk på relevant sekundærlitteratur i arbeidet med denne rapporten har demonstrert at omfanget av empirisk forskning på konsekvenser av innføring av søndagsåpne butikker særlig i de skandinaviske land ser ut til å ha vært relativt begrenset. Ikke

overraskende, gitt at Sverige ulikt de fleste andre europeiske land og de fleste land i EU innførte søndagsåpne butikker alt på 1970-tallet, har vi funnet at det særlig er i Sverige det foreligger relevant empirisk forskning og sekundærlitteratur på feltet. Men selv her har omfanget av relevant forskningslitteratur vist seg å være svært begrenset. I Finland derimot, som var sist ute med innføringen av søndagsåpne butikker, har vi ikke klart å identifisere en eneste relevant forskningsrapport eller publisering.

2.2 EN KORT INNLEDENDE VITENSKAPSTEORETISK DRØFTING

Denne rapporten tar ikke standpunkt til det overordnede spørsmålet om hvilken ukerytme som er best for mennesker. Det er imidlertid nokså innlysende at en grunnleggende forutsetning for høyt produktivetsnivå både individuelt og samfunnsmessig er at individers behov for tilstrekkelig hvile ivaretas. Norge og de nordiske land karakteriseres blant annet ved et høyt lønnsnivå, arbeidsmarkedsreguleringer og velferds- og ferieordninger som er blant de mest generøse i verden. Dette muliggjør mye tid brukt til fritid, samtidig som man har et betydelig høyere produktivetsnivå per innbygger enn land med langt færre slike reguleringer og ordninger, og langt mindre formelle rettigheter til fritid for arbeidstakerne.⁸ Folkloristen Ørnulf Hodne mener at den moderne norske fritidskulturen oppstår som et resultat av et interessefelleskap mellom statskirken, arbeiderbevegelsen og idrettsbevegelsen på 1920- og 30-tallet, og at man på mange måter må anse denne som videreført i vår tid (Hodne 1993). Det synes ikke å være en innebygget og nødvendig motsetning mellom arbeid/ fritid og produktivitet. Skillet mellom arbeid og fritid er et skille som er grunnleggende i og med den industrielle moderniteten. Det betyr imidlertid ikke at forholdet mellom arbeid og fritid i den industrielle moderniteten har vært konstant. Den franske sosiologen Joffre Dumazedier viser i en oversiktartikkel om sosiologien om fritid fra 1960 til at arbeidsuken for europeiske fabrikkarbeidere ca. 1840 strakk seg over 75 timer, mens den i 1960 lå mellom 40 og 45 timer (Dumazedier 1960: 522). Innføringen og utviklingen av den moderne velferdsstaten hadde sterk velstandsøkning i ulike samfunnslag som en grunnleggende forutsetning, og de studier vi har av tidsbruk indikerer også at det har vært en ganske så kontinuerlig økning av folks fritid i Norge og de nordiske land de siste femti år.

Skillet mellom arbeid og fritid er også en grunnleggende forutsetning for det moderne skillet mellom 'offentlig' og 'privat' som for eksempel filosofen Hannah Arendt ser som avgjørende for et aktivt politisk og samfunnsmessig liv (Arendt 1996). Den teknologiske utviklingen særlig de siste to tiårene stiller oss imidlertid overfor grunnleggende utfordringer knyttet til avgrensningen mellom ikke bare arbeid og fritid, men også mellom den offentlige og den private sfære. For den teknologiske utviklingen, som muliggjør en ekstrem grad av tilgjengelighet for arbeid og forbruk til alle døgnets tider og på nær sagt alle fysiske steder for dem som enten ikke klarer eller ikke kan 'skru av', koblet med et økende krav om nettopp tilgjengelighet, representerer i ytterste konsekvens en betydelig utfordring for grunnleggende fysiske og mentale krav til hvile og ro (Eriksen 2007). Paradokset er selvsagt at nettopp den teknologien som man tenkte seg skulle fungere tidsbesparende har skapt enda mer tidsnød, og har gjort 'langsom tid' til en mangelvare i informasjonssamfunnet. I de mest

⁸ Se for eksempel produktivetsstatistikk per innbygger i utvalgte land i OECD-region fra OECD Stats for 2015-16 her for dette: http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=PDB_LV

dystopiske kulturteoretiske formuleringer av denne utviklingen er vi i ferd med å bevege oss i retning av et «24/7-samfunn» med en «global infrastruktur for kontinuerlig arbeid og forbruk» hvor selve temporaliteten opphører til fordel for en «tid uten tid» (Scary 2014: 3, 29) og hvor søvnløshet blir en allment utbredt tilstand. All den stund de fleste menneskers fysiske kropp og deres grunnleggende fysiske behov for hvile og søvn setter definitive begrensninger for slike dystopier, er det imidlertid enn så lenge vanskelig å tenke seg dette virkeliggjort. Denne rapporten legger imidlertid sekundærlitteratur forankret i empiriske studier snarere enn filosofisk orienterte studier til grunn. Empiriske studier forankret i kvantitative eller kvalitative metoder – eller begge deler - på dette feltet - kan til tross for de metodologiske forbehold som kan reises til enhver studie som er basert på individuell selvrapporing fortelle oss noe vesentlig om hva som oppleves og erfares som en god og tilfredsstillende ukerytme av og for de fleste mennesker i et samfunn. Det er selvsagt betydelig grad av individuell variabilitet på dette feltet (ikke alle mennesker har det samme opplevde eller faktiske behovet for hvile og søvn), men så vel medisinske, psykologiske så vel som arbeidssosiologiske studier kan bidra til å gi oss viktige svar om hva som er en 'god ukerytme' for mennesker.

3 FORSKNING PÅ SAMMENHENGEN MELLOM LIVSKVALITET OG FRIDAG/FRITID.

Denne rapporten legger hovedvekten på empirisk basert forskning, snarere enn normativt orienterte studier for å belyse spørsmålet om hvor viktig en annerledes fridag kan tenkes å være for velvære og livskvalitet på individ-, familie- og samfunnsnivå. Uten å gå nærmere inn på de metodologiske utfordringene slike rapporter karakteriseres ved vet vi at Norge og de nordiske land alle er høyt rangerte på såkalte 'lykke-indeks' som selv om 'lykke' ikke er identisk med 'velvære og livskvalitet' utvilsomt har en viss sammenheng med sistnevnte.⁹ Det er også veldokumentert i forskningslitteraturen at land med relativt begrenset sosio-økonomisk ulikhet, en velutviklet velferdsstat og komparativt sett høy grad av likestilling mellom kjønnene – som Norge og de nordiske land – skårer høyt hva angår indikatorer på 'velvære og livskvalitet' som psykisk og fysisk helse, kvaliteten på sosiale relasjoner, tillitt mellom borgere, gjennomsnittlig levealder, lavt nivå av kriminalitet etc. (Wilkinson og Pickett 2009: 5, 51). Vi har funnet et begrenset kildemateriale på nordiske språk og fra de nordiske land på dette feltet, og vi vil derfor innlede med en sammenfatning av hva internasjonal forskning har hatt å si om disse spørsmålene. Denne typen arbeidslivsforskning er i internasjonal forskningslitteratur betegnet som forskning på 'Work-Life Balance' (WLB) eller 'Work-Life Integration' (Fagan mfl. 2012). Med førstnevnte begrep, som vi kan oversette som 'Arbeid-fritidsbalansen' på norsk, siktes det til i hvilken grad individer selv rapporterer om at deres arbeidstid er tilpasset behovene i deres private, familie- og sosiale liv;

- a) at de har en balanse mellom arbeid og fritid;
- b) hvor tilfredse de er med balansen mellom arbeid og fritid i sine egne liv;
- c) eventuelle misforhold mellom deres foretrukne og faktiske arbeidstid;

⁹ Se blant annet den siste rangeringen fra FNs 'World Happiness Index' hvor Norge er rangert øverst av samtlige land i verden. Dette til tross for at Norge det siste tiåret har opplevd en rask økende bruk av for eksempel reseptbelagte anti-depressiva, og at andelen unge i den norske befolkningen som erklæres som uføre grunnet psykiske helseproblemer også har økt sterkt. <https://www.theguardian.com/world/2017/mar/20/norway-ousts-denmark-as-worlds-happiest-country-un-report>

- d) negative effekter på individuelt velvære og helse (herunder: tretthet, energi, stress, generell helsetilstand);
- e) 'rolle-konflikter' og negative effekter knyttet til tiden, energien og de følelsesmessige krav brukt på ansettelsesforholdet i forhold til personlige relasjoner;
- f) Positive synergi-effekter på andre livsområder og berikelse av privatlivet knyttet til arbeidsforholdet.

(sitert etter Fagan mfl. 2012: 4). Det er her grunn til å understreke at et begrep som 'Arbeidsfritidsbalanse' primært fanger inn subjektive og selvrapporterte opplevelser knyttet til forholdet mellom arbeid og fritid i individers liv. Slike studier kan og må derfor komplementeres med studier basert på mer objektive og målbare kriterier knyttet til forholdet mellom arbeid og fritid i individers liv. Eksempelvis finnes det etter hvert en betydelig mengde arbeidslivsforskning som blant annet dokumenterer at frekvensen av så vel arbeidsulykker (Greubel mf. 2016) som negative fysiske og psykiske helseeffekter er større blant individer som arbeider på ubekvemme tidspunkter [non-standardized work schedules eller atypical working time], overtid, helgearbeid og søndagsarbeid (Kleppa, Sanne, Tell 2008). Det er her verdt å understreke et metodologisk forbehold knyttet til at noen av disse empiriske studiene ikke tillater en å sondre mellom for eksempel lørdags- og søndagsarbeid, og at verdien av disse for denne rapportens formål i så måte kan fremstå som noe begrenset. Internasjonale studier som foretar slike sondringer peker imidlertid i retning av at de negative effektene av søndagsarbeid er vel så store som av lørdagsarbeid, hvilket det synes rimelig å tolke som et uttrykk for at andre studier som tar for seg 'helgearbeid' også har en generell gyldighet for forståelsen av effekter av søndagsarbeid (Bittman 2005).

I forskningslitteraturen om balanse mellom arbeid og fritid betegnes ofte manglende balanse mellom arbeid og fritid som nedfeller seg i manglende tid til egen familie ofte som 'Arbeid-familie'-konflikter [Work-family conflicts], og det påpekes blant annet at slike konflikter kan nedfelle seg i negative effekter både med hensyn til arbeid og familie. Blant potensielt negative effekter av arbeid-familie konflikter som trekkes frem hva angår familieliv er blant annet tilfredshet med familie og ekteskap (Eurofund 2016: 118). Internasjonale studier av effekter på familieliv, tid brukt til felles måltider og omsorg for egne barn, samt av relasjoner til ektefelle, samboer eller partner for individer som arbeider i helger og/eller på søndager indikerer også klart negative effekter på dette området (La Valle m.fl. ; Hook 2012). En ILO-rapport fra 2011 slår på grunnlag av forskningslitteraturen på dette feltet fast at tilfredshet med ekteskap/samboerforhold var betydelig lavere blant arbeidstakere som oppga å ha atypiske arbeidstider¹⁰ (Fagan m.fl. 2011: 33). Erfaringer fra land med lav grad av regulering av søndagsarbeid- og handel fremstår som relevante i denne sammenheng. Spesielt forskningslitteratur basert på erfaringer fra land som USA og Storbritannia synes relevante her, i og med at dette er land i den industrialiserte del av verden som synes å ha særskilt lav grad av reguleringer av butikkens åpningstider, og høy utbredelse av søndagsarbeid. I USA var lokale såkalte 'Blue Laws', som regulerte butikkens anledning til å holde åpent på søndager, vanlige frem til 1990-tallet, men det finnes nå bare et distrikt i hele USA, Bergen County in New Jersey, som har opprettholdt lokale reguleringer mot søndagsåpne butikker (MacKinnon 2015). I Storbritannia innebærer Sunday Trading Act fra 1994 at store butikker med et areal på over 280 kvadrater kan holde åpent inntil 6 timer mellom 10 og 6 på søndager, mens mindre butikker selv kan fatte

---

¹⁰ Det understrekes her at dette selvsagt inkluderer arbeidstakere som arbeider kvelds- og nattestid, i tillegg til dem som arbeider lørdag og/eller søndag.

beslutninger om åpningstider- og omfang av søndagsåpning. Såkalt atypiske arbeidstider er særskilt utbredte blant lavtlønte arbeidstakere i USA og Storbritannia (Fagan m.fl. 2011: 31). Forskningslitteraturen anslår at 25 % av britiske foreldre og 28 % av amerikanske foreldre arbeidet i helgene i 2003 (Hook op. cit.: 631).

Forskningslitteratur fra USA slår også fast at søndagsarbeid er utbredt i hele Nord-Amerika, særlig innen service- og restaurantnæringen, at utbredelsen av søndagsarbeid har tiltatt de siste to tiårene, og at det er betydelig motstand mot søndagsarbeid blant så vel heltids- som deltidsansatte i denne sektoren (Martin, Witmer og Lechok 2011: 902, 903). Forskning fra henholdsvis Australia (Bittman 2005) og Storbritannia (Barnes m.fl. 2006) indikerer også at barneforeldre som arbeider på søndager ikke klarer å kompensere den familietiden som går tapt ved søndagsarbeid på andre dager i uken, og følgelig også totalt sett tilbringer mindre tid med egne barn og bruker mindre tid på måltider med familien enn barneforeldre som ikke gjør dette. Det er imidlertid verdt å presisere her at USA og Storbritannia ikke fremstår som umiddelbart sammenliknbare land, gitt at disse landene lenge har hatt langt høyere og dramatisk ekspanderende nivå av sosial og økonomisk ulikhet (Piketty 2014), langt større lønnsforskjeller og lavere minimumslønner (Putnam 2015), og langt mindre utbyggede velferdsordninger enn de nordiske land (Desmond 2016).

Lavt lønnet arbeid i den private servicesektoren av økonomien er mindre utbredt i de nordiske land sammenliknet med øvrige europeiske land, og dekningsgraden av kollektive avtaler i de nordiske land har også bidratt til et høyere generelt lønnsnivå blant arbeidstakere i denne sektoren enn det som er tilfelle både i USA og Storbritannia (Ilsøe 2016a: 41). Så selv om de empiriske funnene fra studier på effekter av søndagsarbeid for arbeids-fritids- balanse, familieliv og ekteskap nok kan peke i retning av sannsynlige utfall for familieliv og sosiale og ekteskapelige relasjoner andre steder, kan dette kan representere en mellomliggende variabel som gjør at overføringsverdien er begrenset. Samtidig er det viktig å understreke at sosiale, omsorgsmessige og familiære belastninger knyttet til eventuelt søndagsarbeid gitt at andre faktorer er konstante ikke vil være likt fordelt. Det er også grunn til å understreke at søndagsarbeid dersom søndagsåpne butikker skulle bli innført i Norge ikke vil omfatte mer enn et begrenset antall arbeidstakere – anslått til 290 000 i 2015 (Jordfald og Mühlbradt 2015: 49).

Tidsbruksundersøkelser fra Norge (Vaage 2012) dokumenterer at det særlig er yrkesaktive småbarnsforeldre som opplever en form for tidspress som kan representere en utfordring for balansen mellom arbeid og fritid. Vi vet også at deltidsarbeid i de fleste europeiske land – inklusive Norge – er langt mer utbredt blant kvinner enn blant menn. En undersøkelse blant 44 000 spurte sysselsatte i EU-land i 2015 dokumenterer eksempelvis at 33 % av forespurte kvinnelige arbeidstakere i EU-land oppgir å arbeide deltid, mot 10 % blant de forespurte mannlige arbeidstakerne (Eurofund 2016: 33). Tilsvarende prosenttall for Norge for året 2014 var henholdsvis 34% for kvinner, og 14% for menn (SSB 2016). Fafo-forskerne Bård Jordfald og Magnus Mühlbradt har i en rapport fra 2015 som estimerer arbeidskraftbehovet ved en eventuell innføring av søndagsåpne butikker i Norge anført at «idealtypisk kan en butikkmedarbeider beskrives som en ung kvinne med deltidsstilling» (Jordfald og Mühlbradt op. cit.: 21). De oppgir videre at hele 3 av 4 deltidsansatte i butikker i Norge er kvinner (ibid.) Det er særlig innen hotell- og restaurantnæringen samt blant butikkansatte at vi finner lavt lønnede arbeidstakere i Norge, Danmark og Sverige (Ilsøe 2016a: 2).

Innen for butikkhandel i Norge finner vi også en særdeles utstrakt bruk av midlertidige ansatte: denne lå i 2007 på 39% av arbeidsstyrken, som var høyere enn i både Sverige (27%) og Danmark (30%) på samme tidspunkt (Ilsøe 2016a: 12). Det er også innen butikkhandel i Norge snakk om en utpreget ung arbeidsstyrke, med 37% av ansatte under 27 år i 2013 ifølge tall fra Eurostat (Ilsøe 2016a: 11). Butikkhandelsnæringen i Norge har i motsetning til i Sverige og i Danmark en økende andel ansatte som er arbeidsmigranter fra andre land: denne andelen økte fra 7% i 2007 til 11% i 2013 (Ilsøe op. cit.: 18). I den grad vi kan snakke om det mange arbeidsmarkedsforskere de siste årene har valgt å betegne som et moderne 'prekariat' (Standing 2014) bestående av individer med lav utdanning og lav lønn, manglende stillingsvern og høy grad av midlertidighet, begrenset innflytelse på egen arbeids- og turnustid, og begrenset grad av fagorganisering er det i de nordiske land kan hende særlig blant butikkansatte man finner disse. Vi kan blant annet på bakgrunn av erfaringer fra innføringen av søndagsåpne butikker på et begrenset antall søndager i året i Danmark i form av den såkalte Lukkeloven i 2012 anta at det i kategorien deltidsansatte vil være en høy andel kvinner som vil bli rekruttert til søndagsarbeid ved innføring av søndagsåpne butikker. Den danske arbeidsmarkedsforskeren Anne Ilsøe fra Universitetet i København har dokumentert at andelen deltidsansatte innen hotell- og restaurantnæringen i 2007 var 48%, men steg til 64% i Danmark i 2013, og at andelen deltidsansatte innen detaljhandelen (dvs. dagligvarehandelen) økte fra 30% i 2007 til 47% i 2013 (Ilsøe 2016b). Ilsøe understreker at denne økningen ikke alene kan forklares med henvisning til den nye Lukkeloven (egentlig, Lov om detailsalg fra butikker) i 2012, siden det meste av denne økningen fant sted i perioden 2009-2012 i Danmark, og legger hovedvekten på effektene av finanskrisen i 2008 i Danmark. Men samtidig synes det klart at Lukkeloven om noe har forsterket disse tendensene i betydelig grad.

I en rapport fra de danske arbeidsmarkedsforskerne Anna Ilsøe og Jonas Felbo-Kolding fra 2014 slås det fast at antallet deltidsansatte i detaljhandelen har økt etter endringene i Lukkeloven i 2012 (Ilsøe og Felbo-Kolding 2014: 9). Data fra intervjuer disse forskerne har gjort med dagligvarebutikkers ansvarlige for den enkelte medarbeiders tidsskjemaer indikerer at Lukkelovens endringer har gjort det vanskeligere å ansette medarbeidere som ønsker å arbeide heltid i heltidsstillinger (Ilsøe og Felbo-Kolding op. cit.: 93). Dette til tross for at den enkelte butikksjef gjerne skulle ønske å ansette flere butikkmedarbeidere på heltid, fordi heltidsansatte ofte utgjør en mer stabil og erfaren arbeidskraft (Ilsøe og Felbo-Kolding op. cit.: 215).

Ilsøe og Felbo-Kolding konkluderer blant annet med at det i de enkelte dagligvarebutikker særlig er en gruppe de karakteriserer som 'engasjerte unge' eller 'yngre deltidsansatte studerende unge som viser seg å være dyktige og ansvarsfulle' som har fått større betydning i dagligvarebutikkene etter endringene i Lukkeloven, fordi den enkelte butikksjef har blitt tvunget til å delegere større ansvar til denne gruppen, gitt at de nye åpningstidene på hverdager og i helgene umuliggjør butikksjefens nærvær i butikken til enhver tid (Ilsøe og Felbo-Kolding op. cit.: 10). Den danske arbeidsmarkedsforskeren Søren Kaj Andersen, også fra Universitetet i København, har uttalt til danske medier at liberaliseringen av åpningstidene etter innføringen av Lukkeloven i 2012 har medført at utdannede og heltidsansatte butikkansatte er satt under økt press fordi de lange åpningstidene fra arbeidsgivernes side er blitt dekket inn ved bruk av ung og deltidsansatt arbeidskraft (Ritzau 2014). Blant de som vil bli utsatt for den største sosiale, familiære og omsorgsmessige belastning ved eventuell innføring av søndagsåpne butikker vil vi på denne bakgrunn særlig kunne trekke frem unge enslige mødre med omsorgsansvar.

3.1 UTBREDELSE AV SØNDAGSARBEID I NORGE

Som det understrekes i norsk forskningslitteratur på feltet er søndagsarbeid på ingen måte uvanlig i Norge alt nå. Det er særlig innen hotell- og restaurantnæringen og helsesektoren, men også innen offshore oljeindustri og politisektoren at søndagsarbeid er utbredt i Norge. I tillegg har unntaksbestemmelser knyttet til butikker under 100 kvadratmeter og butikker på typiske turiststeder, gartnerier og hagesentre,¹¹ samt søndagsåpne kiosker og bensinstasjoner¹² med et areal på under 150 kvadratmeter innebåret at en ikke ubetydelig andel norske arbeidstakere er omfattet av søndagsarbeid. Jordfald og Mühlbradt (2015: 49) har kommet til at 46 000 personer alt arbeider på søndager innen varehandelsnæringer. Ifølge Dagens Næringsliv var det per 8. mai 2015 549 søndagsåpne butikker i Norge.¹³ Det er dokumentert en markant økning i andelen dagligvarebutikker som holder søndagsåpent fra 5 prosent i 1996 til 12 prosent i 2015 (Lavik og Schjøll 2016: 26). I likhet med langtidsåpne butikker på hverdager er søndagsåpne butikker særlig – men på langt nær utelukkende – et storbyfenomen. Det fremgår av et Civita-notat om 'Økonomiske effekter av søndagshandel' fra 2015 at 85 kommuner per 1. 7. 2014 hadde status som et «typisk turiststed» etter forskrift fra fylkesmennene, og følgelig hadde tillatelse til å holde søndagsåpne butikker i hele eller deler av kommunen, i hele eller deler av året (Civita 2015: 1). I henhold til Lov nr. 12 om helligdager og helligdagsfred kan faste utsalgssteder over hele landet i tillegg holde søndagsåpent de tre siste søndagene før julaften mellom klokken 14 og 20. I utgangspunktet oppstiller Arbeidsmiljøloven krav om at arbeidstakere som er involvert i søndagsarbeid kun kan arbeide annenhver søndag (Jordfald og Mühlbradt op. cit: 50). Endringer generert av teknologisk utvikling de siste årene kan også ha bidratt til økt omfang og utbredelse av søndagsarbeid. Selv om vi foreløpig ikke har forskningsdata på dette er det eksempelvis de siste årene kommet til private og kommersielle aktører innen dagligvarehandel på nett som også pakker og distribuerer varer til kunder på søndager. Data fra Eurostat indikerer at alle sysselsettingssektorer sett under ett, så var prosentandelen som var involvert i søndagsarbeid i Norge (30%) i 2013 den samme som i Sverige (30%), og bare noe lavere enn i Danmark (38%) (Ilsøe 2016a: 11). Det fremgår imidlertid ikke av denne statistikken hvorvidt det dreier seg om sporadisk eller regelmessig søndagsarbeid i de tre landene, med hvilken frekvens de 30-38% som er oppgitt å være involvert i søndagsarbeid arbeider på søndager, eller om det er snakk om selvvalgt og frivillig søndagsarbeid¹⁴ eller arbeidsgiverpålagt søndagsarbeid. Blant ansatte innen butikkhandelsnæringen i Norge avviker imidlertid prosentandelen som er involvert i søndagsarbeid (14%) markant og signifikant fra henholdsvis Sverige (34%) og Danmark (45%) (Ibid.) Dette relativt lave nivået – som også som vi har sett er lavere enn nivået på søndagsarbeid alle sektorer sett under ett - tilskrives i hovedsak eksisterende norsk lovgivning på feltet (Ilsøe 2016: 15).

¹¹ Disse unntaksbestemmelsene ble innført med Åpningstidsloven av 1998.

¹² Kiosker og bensinstasjoner var unntatt åpningstidsbestemmelsene i Åpningstidsloven av 1985.

¹³ Sitert etter høringsvaret til REMA 1000, datert 22. 06.2015.

¹⁴ Innenfor denne kategorien vil søndagsarbeid eksempelvis blant en del selvstendig næringsdrivende, ansatte i såkalte 'frie yrker' osv. opplagt falle. Disse yrkene er generelt karakterisert ved større grad av mulighet til selv å 'velge' søndagsarbeid.

3.2 UTBREDELSE AV SØNDAGSARBEID PÅ EU- OG EUROPEISK NIVÅ

Hva vet vi så om utbredelsen av søndagsarbeid på EU- og europeisk nivå? For det første er det verdt å konstatere at de fleste land i EU har lovreguleringer som begrenser arbeidsgiveres anledning til å pålegge arbeidstakere søndagsarbeid. Unntakene her er ofte knyttet til arbeid i helse- og omsorgssektoren – hvor det sier seg selv at søndagslukning er en praktisk umulighet – samt i deler av servicenæringen (hoteller og overnattingssteder, kiosker, restauranter, serveringssteder). Den svenske Riksdagens opphevelse av den såkalte Affärslagen i 1972, som ga svenske butikkeiere mer eller mindre fri adgang til selv å vurdere hvorvidt de skulle holde åpent på søndager,¹⁵ er med andre ord både i EU-sammenheng og på europeisk nivå et unntak. Like fullt oppga i 2015 30 % av de spurte i den EU-finansierte Sixth European Working Conditions Survey (Eurofund 2016: 53)¹⁶ i det såkalte EU28 – mao. EUs medlemsland – at de arbeidet på søndager. Prosenten har vært økende, i og med at tilsvarende undersøkelse fra ti år tidligere (2005) fant at 28% av de spurte oppga dette.

I den samme undersøkelsen oppga 81% av de spurte arbeidstakerne i 35 europeiske land at det var en god balanse mellom arbeid og deres familiære og/eller sosiale forpliktelser (Eurofund op. cit.: 114). Blant de spurte arbeidstakerne i 35 europeiske land som var med i undersøkelsen var det bare i Romania (92%) at arbeidstakerne oppga en bedre balanse mellom arbeid og fritid enn i Norge (88%) (ibid.) Blant sammenliknbare land for vår undersøkelses formål, kan det her noteres at det i Danmark var 86% av de spurte arbeidstakerne som oppga en god balanse mellom arbeid og fritid; 84% i Finland, og 82% i Sverige (ibid.) Undersøkelsen viser også at spurte arbeidstakere som rapporterte å arbeide på søndager (32%) var langt mer tilbøyelige til å rapportere en manglende balanse mellom arbeid og fritid enn arbeidstakere som ikke gjorde det (12%) (Eurofund op. cit.: 115).

---

¹⁵ Med et unntak for det statseide Systembolaget (tilsvarende Vinmonopolet), som ikke ble gitt adgang til å holde åpent på verken lørdager eller søndager i 1972.

¹⁶ Denne undersøkelsen er basert på intervjuer med 44 000 arbeidere (ansatte så vel som selv-sysselsatte) i 35 europeiske land, inklusive EUs 28 medlemsland, de 5 EU-kandidatlandene, samt EFTA-landene Norge og Sveits i 2015 (Eurofund 2016: 8). Noen av dataene referert i Eurofund-undersøkelsen inkluderer imidlertid ikke Norge, og når dette er tilfellet, er det oppgitt som i avsnittet overfor.

4 FORSKNING PÅ TIDSBRUK OG FRITIDSMØNSTER.

Det er tatt utgangspunkt i tidsbruksdata over tid fra Norge og det man kan karakterisere som sammenliknbare land, det vil si Sverige og Finland. Danmark er holdt utenfor, gitt at de siste tidsbruksdataene vi her har funnet skriver seg fra tidlig 2000-tall. Det er verdt å understreke at selv om disse nordiske landene kan karakteriseres som sammenliknbare samfunnsmessig og kulturelt, så har de til dels svært ulike reguleringer av søndagsåpne butikker. Sverige representerer her et ytterpunkt, også i europeisk og EU-sammenheng, i og med at Riksdagens opphevelse av *Affärslagen* i 1972 åpnet for at den enkelte butikkeier selv kunne bestemme hvorvidt hans eller hennes butikk kunne holde åpent på en hvilken som helst søndag. Unntaket her knytter seg til *Systembolaget* eller altså det svenske Vinmonopolet. I Danmark ble lovgivningen liberalisert i form av en ny *Lukkelov* i 2012, som gir butikker adgang til å holde åpent på et begrenset antall søndager i året. I Finland fant det sted en liberalisering av lovreguleringer på dette feltet i 2016. Uansett er det (her) verdt å legge merke til at det metodologisk vil være vanskelig å avlese konkrete effekter av liberalisering av lover og reguleringer knyttet til søndagsåpne butikker i tidsbruksstudier, ganske enkelt fordi (a) det vil i hvert av de utvalgte landene være en nokså begrenset andel av den til enhver tid arbeidsaktive befolkning som er direkte involvert i søndagsarbeid – og som vil kunne være det i Norge dersom lovgivningen skulle åpne for ytterligere liberalisering av søndagsåpne butikker (Jordfald og Mühlbradt 2015) (b) de tidsbruksdataene som foreligger fra de ulike landene med unntak av Sverige, er fra årene *før* liberaliseringen fant sted.

4.1 NORGE

For Norges del finnes de mest systematiske dataene på utviklinger i tidsbruk over tid i SSB-rapporten *Tidene skifter: Tidsbruk 1971-2010*, utarbeidet av Odd Frank Vaage, og publisert i 2012 (Vaage 2012). Denne rapporten er basert på dagbokføring over tidsbruk fra et representativt utvalg av befolkningen (3975 personer i alderen 9-79 år i perioden februar 2010 til februar 2011). Liknende tidsbruksstudier ble også utført av SSB i 1971, 1980, 1990 og 2000 (Vaage 2012: 5). På et generelt og overordnet nivå dokumenterer denne studien at tid brukt på fritidsaktiviteter gjennomsnittlig har økt med 1 t per dag mellom 1971 og 2012 (ibid.). Det er også verdt å merke seg at økningen i fritid mellom 1971 og 2010 har vært minst for voksne unge menn mellom 25 og 44 år (Vaage op. cit.: 145). Hva angår tidsbruk på søndager, konkluderer rapporten med at søndag er en nokså 'handlefri dag' – med andre ord at dette er den dagen i uken man bruker minst tid på kjøp av varer og tjenester (Vaage op. cit.: 99). Søndagen er også den dagen i uken som i størst grad anvendes til oppvask og rydding (Vaage op. cit.: 85). Søndagen er også – med unntak av lørdagen – den dagen i uken da man bruker mest tid på såkalt 'omsorgsarbeid' – herunder foreldres samvær med egne barn (Vaage op. cit.: 99) – og søndagen er også den dagen i uken da det finner sted mest besøkskontakt med slektninger (Vaage op. cit.: 148). 22% besøker slektninger på en gjennomsnittlig søndag – og blant kvinner 26% per 2010 (ibid.). Det brukes mer tid på fritid (8, 20 timer i gjennomsnitt) per dag på søndager enn andre dager i uken (Vaage op. cit.: 163). Det brukes også mer tid på idretts- og friluftsliv totalt sett på søndager (0, 49 timer) enn på andre dager i uken (ibid.). Ser man på hvordan idretts- og friluftsliv fordeler seg på bestemte aktiviteter på søndager i forhold til andre dager i 2010, finner man også at det brukes mer tid til fotturer i skog og mark (0,04 timer) og skiturer (0,02 timer) på søndager enn andre dager (ibid.). Det er imidlertid verdt å merke seg at SSBs tidsbruksstudie i 2010 *ikke* gir grunnlag for å anta at det brukes mer tid på *organisert* idrett- og friluftsliv på søndager

enn andre dager i uken. Det er heller ikke signifikante forskjeller knyttet til tidsbruk på frivillig arbeid og organisasjonsdeltakelse på søndager i forhold til andre ukedager (ibid.) Hva angår tidsbruk til religiøs utøvelse er det dobbelt så mye tid brukt på dette på søndager enn på andre dager i uken (0,02 timer mot 0,01 timer), men den svært begrensede tiden brukt på dette sett under et taler også sitt tydelige språk om at dette er en prioritert aktivitet på søndager for en svært begrenset andel av befolkningen i 2010 (ibid.), og at denne andelen har vært synkende over den førtiårsperioden som dekkes av SSBs tidsbruksstudier, som man kan forvente i et samfunn hvor sekulariseringsprosessen manifesterer seg i nedgang i oppslutning om religiøse ritualer har vært et (verifiserbart) faktum over den samme perioden (Bangstad 2009). Søndagen er den dagen i uken hvor befolkningen bruker suverent mest tid hjemme (17 timer og 20 minutter i 2010) (Vaage 2012: 199) – noe som også gir grunnlag for å hevde at det hva angår tidsbruk rent faktisk er å karakterisere som en ‘annerledesdag.’ Vaages SSB-rapport fra 2012 gir ikke noe grunnlag for å si noe om tidsbruk og utviklingen av tidsbruk med hensyn til måltider på søndager spesielt i perioden 1970 til 2010. Tid brukt på måltider mellom 1971 og 2010 generelt har imidlertid holdt seg bemerkelsesverdig stabil, med en endring fra 1,26 timer hver dag i 1971 til 1,23 timer hver dag i 2010 (Vaage op. cit.: 44). Det er her ikke skilt mellom tid brukt til fellesmåltider og andre måltider. NOVA- forskeren Aase Lømos rapport ‘Søndag – ikke lenger den store familiedagen?’, publisert i SSBs tidsskrift *Samfunnspeilet* i 2000, som er basert på data fra SSBs tidsbruksundersøkelser for henholdsvis 1980 og 1990, gir imidlertid klare holdepunkter for at det har funnet sted en markant nedgang i tid brukt til samvær med familien i familier med små barn og/eller tenåringsbarn i Norge i den aktuelle perioden, og at denne endringen er mest markant i helgene, inkludert på søndager. Gjennomsnittet for alle dager har sunket fra 2,25 timer alle dager i 1980 til 2,02 timer alle dager i 1990 (Lømo 2000: 55). Til sammenlikning har gjennomsnittet for søndager sunket fra 4,11 timer i 1980 til 3,04 timer i 1990 (ibid.). Samlet sett er det imidlertid klart at det fortsatt i 1990 i familier med små barn og/eller tenåringsbarn ble brukt langt mer tid på samvær med familien på søndager enn på ukedagene ellers. Denne undersøkelsen dokumenterer også at tid bruk til felles måltider i familier med tenåringsbarn på søndager i 1990 var betydelig høyere på søndager (0,43 timer) enn på hverdager (0,23 timer), selv om antallet timer brukt til dette både på hverdager og på søndager hadde sunket siden 1980 (0,50 timer på søndager mot 0,28 på hverdager i 1980) (Lømo op. cit.: 58).

4.2 FINLAND

I Finland har Statistics Finland utført sammenliknbare tidsbruksundersøkelser i 1979, 1987-1988, 1999-2000 og i 2009-2010. Rapporten *Time Use Changes in Finland through the 2000s*, publisert i 2012 (Pääkönen og Hanifi 2012) gir en oversikt over såvel tidsbruk for et representativt utvalg av den finske befolkningen i 2010 som utviklingen over tid på 2000-tallet. Det må noteres i denne sammenheng at dataene fra denne undersøkelsen skriver seg fra en periode da Finland opplevde en resesjon som følge av finanskrisen i 2008, og massearbeidsledighet på et nivå som Norge ikke hadde, og at dette også har konsekvenser for den rapporterte tidsbruken (Pääkönen og Hanifi op. cit.: 11). I Finland har man i likhet med i Norge opplevd en generell økning i tilgjengelig fritid mellom 1979 og 2009, men denne økningen later til å være mindre i antall timer enn i Norge (Pääkönen og Hanifi op. cit.: 10). Den mest markante oppgangen i fritidstimer har vært på søndager (Pääkönen og Hanifi op. cit.: 12). Videre har man i Finland registrert en svak økning av tiden brukt til måltider fra 1979 til 2009 (Pääkönen og Hanifi op. cit.: 11). I rapporten noteres det også at finner rapporterer en økning i antallet timer brukt til soving på lørdager og søndager (ibid.). I perioden 1979-2009 har det vært en

betydelig nedgang i antallet timer som er brukt til sosialt samvær på søndager, fra 1,53 timer i 1979 til 0,57 timer i 2009. Hva angår tidsbruk på sosialt samvær på søndager er den fortsatt høyere på søndager enn på hverdager (0,57 timer mot 0,42 timer), men det kan synes som om tidsbruk til dette formålet på søndager i Finland etter hvert har nærmet seg nivået på hverdager (Pääkonen og Hanifi op. cit.: 39). Finner brukte i 2009 0,49 timer i gjennomsnitt på sport og utendørsaktiviteter på søndager, mot 0,34 på hverdager, en nedgang fra 1,02 timer i 1979 (Pääkonen og Hanifi op. cit.: 41). Materialet fra de finske tidsbruksundersøkelsene gir ikke noe grunnlag til å si noe sikkert om det er betydelige forskjeller i tidsbruk for religiøse formål på søndager i forhold til på hverdager, men uken sett under et er det en nedgang i tidsbruk brukt til religiøse aktiviteter fra 0,03 timer hver dag i 1979 til 0,02 timer hver dag i 2009 (Pääkonen og Hanifi op. cit.: 54). Dette synes forenlig og sammenliknbart med funn fra de norske tidsbruksundersøkelsene.

4.3 SVERIGE

I Sverige har Statistiska Centralbyrån (SCB) utført tre store tidsbruksundersøkelser – den første i 1990-91, den andre i 2000-01, og den tredje i 2010-11. Den siste studien er basert på et tilfeldig utvalg av 7000 respondenter i alderen 15-84 år. Når Sverige er særskilt interessant i denne sammenhengen, er det fordi Sverige er enestående i nordisk sammenheng i den forstand at man i Sverige har hatt søndagsåpne butikker like siden 1972, og man på denne bakgrunn måtte kunne forvente at eventuelle endringer i svenskere tidsbruk på søndager ville kunne slå inn i en slik undersøkelse. Imidlertid er andelen av befolkningen som arbeider i helgene selv i Sverige svært begrenset. Ifølge SCBs siste rapport er andelen menn og kvinner som arbeider i helgene (lørdag og/eller søndag) nokså lik, og utgjør «bare» 10 prosent av den samlede yrkesaktive undersøkelsesbefolkningen mellom 20 og 64 år (SCB 2012: 60). Dette altså til tross for at en svensk offentlig utredning om åpningstidene i 1991 fastslo at så mye som 80 % av varehusene og supermarkedene, og 54 % av dagligvarebutikkene holdt åpent på søndager (SOU 1991: 11). I rapporten dokumenteres det blant annet at total arbeidstid for menn og kvinner har sunket med 35 minutter mellom 1991 og 2001 (SCB op. cit.). Både kvinner og menn har fått mer fritid enn før, og menns tidsbruk på husarbeid har økt, mens kvinners har sunket, samtidig som om menn og kvinners tidsbruk knyttet til arbeid nærmer seg en konvergens – med et skille på ca. 10 min i 2011 (SCB op. cit.: 36). Undersøkelsen viser også at det som i Norge, Finland og Danmark er småbarnsforeldre (her definert som foreldre til barn under 6 år) som har minst fritid. Tiden som brukes til sosialt samvær har sunket siden 1991 (SCB op. cit.: 98). Mens kvinner og menn har gjennomsnittlig like mye fritid på hverdager, har menn ifølge undersøkelsen mer fritid enn kvinner i helgene. Halvparten av menn i alderen 20-84 år rapporterer at de har minst 8 timer fritid hver dag på lørdager og søndager, mens halvparten av kvinner i alderen 20-84 år rapporterer minst 7 timers fritid samme dager (SCB op. cit.: 117). En betydelig svakhet ved SCBs statistikk for dette notatets komparative formål er at det overhodet ikke gir grunnlag for å skille mellom lørdager og søndager hva angår tidsbruk, og at den ikke inneholder separate opplysninger om tidsbruk knyttet til for eksempel religiøs aktivitet. Det er imidlertid et generelt inntrykk at tidsbruken blant svensker i det vesentligste ikke avviker markant fra nordmenns tidsbruk. Som nevnt i innledningen vil da også andelen av befolkningen som arbeider på søndager etter alt å dømme være for liten til at dette gir seg utslag i en slik undersøkelse.

5 FORSKNING OM KONKRETE KONSEKVENSER AV ENDRINGER I FORRETNINGSLIVETS ÅPNINGSTIDER.

5.1 SVERIGE

I Sverige har man som nevnt med unntak av visse former for butikkhandel (Systembolaget) gitt den enkelte butikkeier adgang til selv å bestemme hvorvidt butikken skal holde søndagsåpent siden den såkalte Affärstidslagen ble opphevet av et flertall i den svenske Riksdagen i 1972. Sverige er både blant de nordiske land og i blant EU-land nokså atypisk ved å ha hatt åpning for søndagsåpne butikker helt siden 1970-tallet. Til grunn for denne beslutningen lå en offentlig utredning fra 1971 (SOU 1971) fra et utvalg oppnevnt av Handelsdepartementet i Stockholm med tittelen Fri Affärstid. Den svenske Riksdagens beslutning om å liberalisere lovgivningen på dette felt så vidt radikalt fremstår også som noe paradoksalt sett i lys av at det var en sosialdemokratisk regjering med nære bånd til svensk LO som på det tidspunktet satt ved makten. Imidlertid kan det også virke som om nettopp det faktum at den korporative sosialdemokratiske modellen stod så sterkt i Sverige på det tidspunkt bidro til at fagbevegelsen hadde et begrenset rom for å opponere mot en sosialdemokratisk regjering hvor sentrale statsråder aktivt gikk inn for en avvikling av lovgivningen som regulerte adgangen til å holde søndagsåpne butikker, og det med henvisning til forbrukernes interesser.¹⁷ Av en svensk doktorgradsavhandling i økonomisk historie om tre svenske fagforbunds opptreden i perioden 1945 til 1946 (Gråbacke 2002) fremgår det at Handelsanställdas Forbund (HF, tilsvarende Handel og Kontor i Norge, og et forbund organisert i svensk LO) i den forutgående utredningen før Riksdagsbehandlingen av temaet i 1972 var i et mindretall i det utnevnte utvalget som hadde som oppgave å utrede endringer av Affärstidslagen som først ble innført i Sverige i 1909 (Engstrand 2010a: 302), men som siste gang var blitt revidert i 1967. Flertallet i utvalget argumenterte for at hensynet til forbrukerne (Gråbacke op. cit.: 296) tilsa en avskaffelse av Affärstidslagen. I dette spørsmålet kom ulike kvinners interesser til å stå i mot hverandre. Ifølge arbeidsmarkedssosiologen Åsa-Karin Engstrand prioriterte diskursen om butikkenes åpningstider fast ansatte kvinner som var barneforeldre og bodde i større byer som forbrukere over interessene til de butikkansatte kvinnene og innehaverne av småbutikker i distriktene (Engstrand 2010b: 146), og i pakt med datidens moderniseringsdiskurs erklærte da også den nevnte utredningen av begrensede gruppers særinteresser ikke måtte få stå «i veien for utviklingen» (ibid.) I HF var man allerede på slutten av 1960-tallet ifølge Gråbacke (Gråbacke op. cit.: 297) svært misfornøyd med det høye antallet kommunale dispensasjoner fra loven som var et resultat av revideringen av loven i 1967. En viktig føring på Riksdagsbehandlingen av saken ble lagt i form av en ifølge historikeren Gråbacke høyst uvanlig overenskomst mellom arbeidsgiverorganisasjonen Handels arbetsgivarorganisation og arbeidstakerorganisasjonen Kooperationens Förhandlingsorganisation inngått i 1970, der man ble enige om at overenskomsten om forhøyet kompensasjon for ubekvem arbeidstid bare skulle tre i kraft dersom Affärstidslagen ble avvirket. Mens LO viste begrenset interesse for hele spørsmålet, valgte Handelsanställdas Forbund en pragmatisk linje. HF ønsket primært en skjerpelse av lovgivningen fra 1967, men sekundært en utvidelse av kompensasjonen for ubekvem arbeidstid.

¹⁷ Et standardverk om denne perioden (1969-76) i svensk politikk – hvor den sosialdemokratiske statsministeren Olof Palme var den dominerende og ruvende skikkelsen i svensk politikk, og det svenske sosialdemokratiet var på sitt sterkeste hva angår oppslutning - er Berggren (2010).

Avviklingen av Affärstidslagen har vært gjenstand for to offentlige utredninger i henholdsvis 1975-77 og 1989-1991 (SOU 1977 og SOU 1991). Det fremgår av den førstnevnte at det for Sveriges del til tross for den radikale liberaliseringen i 1972 først var gradvis at søndagsåpne butikker ble vanlige og utbredt over hele Sverige. Butikkhandel er i Sverige som i Norge kvinnedominert: 75 % av de ansatte var i 1989 kvinner (SOU 1991: 49). Av SOUen fra 1991 fremgår det at den største økningen av deltidsansatte innen butikknæringene fant sted i perioden 1971 til 1980, og at denne økningen nesten utelukkende ble utgjort av kvinner (SOU 1991: 48). I SOUen fra 1977 opplyses det at det meste av det personellet som ble brukt til søndagsarbeid i årene umiddelbart etter opphevingen av lovreguleringen av søndagsåpne butikker – 75 % - var heltidsansatte (SOU 1977: 105). Imidlertid fremgår det også av denne SOUen at de spesielle 'søndagsstyrkene' som ble satt inn var dominert av studerende eller hjemmearbeidende kvinner (SOU 1977: 106). Det kan med andre ord virke som om opphevelsen av Affärstidslagen i 1972 i denne bestemte fasen av utviklingen av det svenske arbeidsmarkedet har bidratt til økt arbeidsmarkedsdeltakelse blant en gruppe ellers hjemmевærende kvinner med foreldreansvar. Utredningen fra 1975-77 fant heller ikke bekreftelser på at noen arbeidstakere hadde blitt tvunget til å utføre søndagsarbeid – selv om man noterte indisier på at slikt hadde forekommet i mindre dagligvarebutikker utenfor storbyene (SOU 1977: 105). Søndagsarbeidende arbeidskraft ble opplyst å være arbeidstakere som hadde meldt seg til dette arbeidet frivillig, og i overenstemmelse med faglig tillitsvalgte på de enkelte arbeidsplassene. I Sverige stabiliserte bruken av deltidsansatte i butikkhandelen seg på 1980-tallet og SOUen fra 1991 noterer endog en nedgang i bruken av deltidsansatte (SOU 1991: 46). Etter den tid virker omfanget av deltid imidlertid å ha økt betydelig innen butikkhandelen. I en doktorgradsavhandling fra 2015 oppgis det at 53% av menn og 29% av kvinner ansatt i dagligvarehandelen arbeidet heltid (Johansson 2015: 35). Omfanget av tidsbegrensede stillinger (med andre ord, midlertidige stillinger) i dagligvarehandelen har siden 1980-tallet økt med 70% i Sverige (Johansson op. cit: 35). Omfanget av søndagsåpne dagligvarebutikker i Sverige er betydelig – særlig i storbyene. I en spørreundersøkelse fra 2002 fant Handelsanställdas Forbund (HF) i Sverige at innen dagligvarehandelen hadde kun 9 % av butikkene stengt på søndager, mot 16 % for kiosker og servicebutikker. I henhold til opplysninger fra HF fra i år antar man at antallet per 2017 er enda lavere enn dette.¹⁸ Det opplyses også om at det i den grad man holder stengt på søndager innen dagligvarehandelen er det først og fremst begrunnet økonomisk. Sverige utmerker seg imidlertid med en særdeles høy dekningsgrad for kollektive avtaler om tariff- og arbeidsvilkår som blant arbeidsstyrken i dagligvarehandelen i Sverige var på hele 80% i 2014, mot bare 50% i 2014 i Norge. Blant fagorganiserte i HF i Sverige er dekningsgraden blant ansatte i dagligvarehandelen hele 91%.

5.2 DANMARK

Som vi har vært inne på tidligere synes det imidlertid godt dokumentert i tilfellet Danmark at endringene i Lukkeloven fra 2012 har medført økt bruk av deltidsarbeid, butikkdød i landdistrikter med begrenset kundegrunnlag, og en mer utsatt stilling for hel- og deltidsansatte kvinner i varehandelen (Ilsøe 2016a, b, Ilsøe og Felbo-Kolding 2014). Det understreker behovet for metodologiske forbehold hva angår sammenliknbarheten mellom erfaringer fra ulike nordiske land som Danmark og Sverige, og også sammenliknbarhet mellom to land som gjennomførte en

¹⁸ Korrespondanse mellom Sindre Bangstad, Forsker II, KIFO og Stefan Carlén, sjefsøkonom i Handelsanställdas Forbund, 17. 03.2017.

liberalisering av åpningstidsreguleringer på nokså ulike tidspunkt i de respektive landenes økonomiske, sosiale og politiske historie.

5.3 FINLAND

For Finlands del er endringene i åpningstidsbestemmelsene og adgangen til butikker til å holde søndagsåpent fortsatt så vidt nye at vi dessverre ikke har funnet noe relevant forskningslitteratur på tilgjengelige språk (svensk eller engelsk) om erfaringer og konsekvenser av disse endringene.

6 KONKLUSJONER

Utgangspunktet for denne rapporten har vært et behov for å anskueliggjøre mulige konsekvenser av endringer av adgangen til å holde søndagsåpne butikker på kulturelt og samfunnsmessig nivå, og for forholdet mellom arbeid og fritid, gjennom data fra empirisk forankret forskning av relevans fra ulike land, og da særlig sammenliknbare nordiske land som allerede har endret lovreguleringer på dette feltet. Rapporten har tatt for seg den norske debatten om søndagsåpne butikker basert på utvalgte hørings svar fra høringsrunden i 2015. Her har vi kunnet konkludere med at de utvalgte høringsinstansene innen tros- og livssynsamfunnene, næringslivets sammenslutninger, fagbevegelsen, næringslivsinteresser, miljøbevegelsen og frivillig sektor (inklusive idrettsbevegelsen) i sine hørings svar i stor grad argumenterer utifra sine og sine medlemmers antatte primærinteresser. Det er følgelig i stor grad Den Norske Kirke og andre kristne trossamfunn og frikirkene som argumenterer med henvisning til kristne tradisjoner hvorved søndagen forstås som en helligdag. Det fremstår imidlertid som klart at det med unntak av enkelte nærings sammenslutninger og næringslivsinteresser er betydelig oppslutning om ideen om søndagen som en 'annerledesdag.'

I forskningsoversikten så vi innledningsvis på hva arbeidslivsforskning om såkalt 'Arbeidsfritidsbalanse' eller 'Work-Life Balance' (WLB) kan fortelle oss om nødvendige forutsetninger for en livs- og ukerytme som ivaretar en slik balanse på individuelt nivå. Den internasjonale forskningen på feltet indikerer nokså klart at det er klart negative effekter av helge- og søndagsarbeid knyttet til familie- og ekteskapsrelasjoner, samt tid brukt til omsorg for egne barn. Det må imidlertid tas forbehold om at de fleste av disse studiene skriver seg fra land med langt større sosial og økonomisk ulikhet, et større omfang av deltidsarbeid og lavlønnarbeid og lavere grad av fagorganisering enn nordiske velferdsstater, og at funnene dermed ikke umiddelbart fremstår som overførbare.

Av forskningsoversikten fremgår det også at det innen butikkhandelen i Norge, Sverige og Danmark er en særdeles utstrakt og økende bruk av midlertidige ansatte, en stor andel kvinner i arbeidsstyrken, og en betydelig andel deltidsansatte.

Funn fra arbeidsmarkedsforskningen knyttet til effekter av dereguleringen av lover som begrenser adgangen til å holde søndagsåpne butikker i henholdsvis Sverige (1972) og Danmark (2012) indikerer også at det har ført til økt bruk av deltidsansatte, og at det særlig er kvinner som er eksponert for deltidsarbeid på søndager. Det er imidlertid grunn til å legge vekt på at det faktisk at dereguleringen fant sted på så vidt ulike tidspunkt i de respektive landenes historie begrenser sammenliknbarheten mellom Sverige og Danmark.

Det fremgikk av avsnittet om forskning på tidsbruk og fritidsmønster i Norge, Finland og Sverige at det i samtlige land har vært en utvikling i retning av økt fritid siste 40 år, større grad av likestilling mellom menn og kvinner hva angår deltakelse i husarbeid, og at tidsbruken på søndager skiller seg ut fra tidsbruken på andre dager i uken. Andelen i samtlige land som synes å bruke søndagen til religiøse formål synes å være lav og synkende. I sum fremstår det imidlertid som tydelig at søndagen fortsatt er en dag for hvile og fritid – eller altså en 'annerledesdag' - i disse landene.

LITTERATURLISTE

- Arendt, Hannah (1996). *Vita Activa*. Oslo: Pax Forlag.
- Asad, Talal (2003). *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Bangstad, Sindre, Leirvik, Oddbjørn og Plesner, Ingwill Th. (red.) (2011) *Sekularisme – med norske briller*. Oslo: Unipub.
- Bangstad, Sindre (2009). *Sekularismens ansikter*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Barnes, Matt, Bryson, Catherine og Smith, Ruth. (2006). *Working atypical hours: What happens to family life?* London: NatCen and Relationships Foundation.
- Berggren, Henrik (2010). *Vidunderlige dager i vente: En biografi om Olof Palme*. Oslo: Versal.
- Bittmann, Michael (2005). 'Sunday working and family time', *Labour and Industry* 16: 59-81.
- Burda, Michael C. og Weil, Philippe (2004). 'Blue Laws', <http://www.wiwi.uni-frankfurt.de/kolloquium/ss05/Burda.pdf>
- Civita (2015). *Økonomiske effekter av søndagshandel*. Civita-notat nr. 15/2015. Oslo: Civita.
- DAMVAD (2013). *Miljøkonsekvenser av søndagsåpne butikker: Rapport til Handelens Samarbeidsutvalg*. Oslo: DAMVAD.
- Desmond, Matthew (2016). *Evicted. Poverty and Profit In The American City*. London og New York: Random House.
- Engstrand, Åsa-Karin (2010a). 'The Governing Of Shopkeepers in Sweden: The Shop Opening Hours Discussion, 1904-1991', *Revija za Sociologiju* 40 (3): 297-323.
- Engstrand, Åsa-Karin (2010b). 'En öppen affär: Konsumenten och de handelsarbetande i et intersektionellt perspektiv', *Scandia* 76 (1): 129-155.
- Eurofund (2016). *6th European Working Conditions Survey*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Dumazedier, Joffre (1960). 'Current problems of the sociology of leisure', *International Social Science Journal* 12 (4): 522-531.
- Eriksen, Thomas Hylland (2007). *Øyeblikkets tyranni: rask og langsom tid i informasjonssamfunnet*. Oslo: Aschehoug.
- Fagan, Collette m.fl. (2012). *The influence of working time arrangements on work-life integration or 'balance': A review of the international literature*. Conditions of Work And Employment Series No. 32. Geneve: International Labour Office.
- Genakos, Christos og Danchev, Svetoslav (2015). *Evaluating the Impact of Sunday Trading Deregulations*. CEP Discussion Paper No. 1336, March 2015. London: Centre For Economic Performance/London School of Economics.
- Gråbacke, Carina (2002). *Møten med marknaden: Tre svenska fackförbunds agerande under perioden 1945-1976*. Upublisert PhD ved Ekonomisk-Historiska Institutionen Handelshögskolan ved Göteborgs Universitet.
- Greubel, Jana m.fl. (2016). 'Higher risks when working unusual times? A cross-validation of the effects on safety, health and work-life balance', *International Archives of Occupational and Environmental Health* 89 (8): 1205-1214.

- Hitching, Tonje R., Nilsen, Anne B. og Veum, Aslaug (red.) *Diskursanalyse i praksis: Metode og analyse*. Oslo: Cappelen Damm.
- Hodne, Ørnulf (1993). *Kirke og fritid: En studie i norsk mellomkrigskultur*. Oslo: NOVUS Forlag.
- Hook, Jennifer L. (2012). 'Working on the Weekend: Father's Time With Family in the United Kingdom', *Journal of Marriage and Family* 74: 631-642.
- IBA (Institutt for Bransjeanalyser) (2014). *Distriktsbutikkernes utfordringer ved full adgang til søndagsåpne butikker*. Oslo: Institutt for Bransjeanalyser (IBA).
- Ilsøe, Anna og Felbo-Kolding, Jonas (2014). *Samarbejde om arbeidstid og uddannelse – veje til rekruttering og fastholdelse i dansk detailhandel*. København: Faos (Forskningscenter for Arbejdsmarkeds- og Organisationsstudier/Sosiologisk Institut ved Københavns Universitetet).
- Ilsøe, Anna (2016a). 'From living wage to living hours- the Nordic version of the working poor', *Labour & Industry* 26 (1): 40-57.
- Ilsøe, Anna (2016b). 'Arbejdsmarked. Historisk vækst i deltidsjobs', *Politiken/FAOS* 27.03.16.
- Johansson, Kristina (2015). *Könade gränsdragningar på handels arbetsplatser*. Upublisert Dr. gradsavhandling, Avdelningen för arbetsvetenskap, Luleå tekniska universitet.
- Jordfald, Bård og Mühlbradt, Magnus (2015). *Arbeidskraftbehov ved søndagsåpne butikker*. Faforapport 03:2015. Oslo: Fafo.
- Kleppa, Elisabeth, Sanne, Bjarte, og Tell, Grethe S. (2008). 'Working Overtime is Associated With Anxiety and Depression: The Hordaland Health Study', *Journal of Occupational and Environmental Medicine* 50: 658-666.
- La Valle, Ivana m.fl. (2002). *Happy families? Atypical work and its influence on family life*. Bristol: Policy Press/Joseph Rowntree Foundation.
- Lavik, Randi. 1999. *Søndagshandel og åpningstider – synspunkter og holdninger i endring?* Arbeidsnotat nr. 7-1999. Oslo: SIFO.
- Lavik, Randi og Schjøll, Alexander (2012). *Endringer i butikkstruktur og handlemønster i norsk dagligvarehandel*. SIFO prosjektnotat nr. 1-2012. Oslo: SIFO.
- Lavik, Randi og Schjøll, Alexander (2016). *Endringer i åpningstider i dagligvaremarkedet*. Prosjektnotat nr. 2-2016. Oslo:SIFO.
- Lorvik, Hanne H. og Tandberg, Kristian (2014). *Spillet om søndagen: En casestudie av potensielle implikasjoner av en lovendring som tillater søndagsåpne butikker*. Upublisert M.A. oppgave i Strategi, ledelse og økonomisk styring. Bergen: Norges Handelshøyskole (NHH).
- Lømo, Aase (2000). *Søndag – ikke lenger den store familiedagen?* *Samfunnspeilet* 5/2000. <https://www.ssb.no/kultur-og-fritid/artikler-og-publikasjoner/sondag-ikke-lenger-den-store-familiedagen>
- MacKinnon, J. B. (2015). 'America's Last Ban On Sunday Shopping', *The New Yorker* 07.02.15.
- Martin, James E., Wittmer, Jenell Lynn-Senter og Lelchook, Ariel M. (2011). 'Attitudes towards days worked where Sundays are scheduled', *Human Relations* 64 (7): 901-926.
- Moberg, Karen R. og Aall, Carlo (2015). *Utredning av miljøkonsekvenser knyttet til innføring av en ordning med søndagsåpne butikker*. Vestlandsforskningsnotat 4/2015. Sogndal: Vestlandsforskning.
- Norges Offentlige Utredninger (NOU) (1984). *Åpningstider og Tilgjengelighet: Bidrag til en samlet åpningspolitikk*. Oslo, Bergen og Tromsø: Universitetsforlaget.
- Pääkonen, Hannu og Hanifi, Riitta (2012). *Time Use Changes in Finland through the 2000s*. Helsinki: Statistics Finland. http://www.stat.fi/tup/julkaisut/tiedostot/julkaisuluettelo/yeli_time_1979-2010_2012_8288_net.pdf

- Piketty, Thomas (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Oversatt av Arthur Goldhammer.
- Putnam, Robert D. (2015). *Our Kids: The American Dream In Crisis*. New York og London: Simon and Schuster.
- Ritzau (2014). 'Lange åpningstider skubber kassedamer ud i kulden', *Ritzau* 13.02.2014.
- Scary, Jonathan (2014). *24/7*. London og New York: Verso.
- Statens Institutt For Forbruksforskning (SIFO) (2014). *Forbrukstrender 2014*. Oslo: SIFO.
- Skrede, Joar (2017). *Kritisk diskursanalyse*. Oslo: Cappelen Damm.
- Standing, Guy (2014). *Prekariatet: Den nye farlige klassen*. Oversatt til norsk av Rune Salomonsen. Oslo: Res Publica.
- Statiska Centralbyrån (SCB) (2012). Nu för tiden: En undersökning om svenska folkets tidsanvändning år 2010/11. Stockholm: SCB.
http://www.scb.se/statistik/_publikationer/le0103_2010a01_br_le123br1201.pdf
- Sveriges Offentliga Utredningar (SOU) (1971) Fri Affärstid: Betänkande avgitt av 1970 års affärstidskommitté. SOU 1971: 33. Stockholm: Handelsdepartementet.
- Sveriges Offentliga Utredningar (SOU) (1977). Affärstiderna: Betänkande av 1975 års affärstidskommitté. Stockholm: Almänna Förlaget.
- Sveriges Offentliga Utredningar (SOU) (1991). *Affärstiderna: Betänkande av 1989 års affärstidsutredning*. Stockholm: Almänna Förlaget.
- Statistisk Sentralbyrå (SSB) (2016). Arbeid og lønn. Tilgjengelig på: <https://www.ssb.no/arbeid-og-lonn/nokkeltall/fakta-om-arbeid>
- Vaage, Odd F. (2012). *Tidene skifter: Tidsbruk 1971-2010*. Oslo og Kongsvinger: Statistisk Sentralbyrå.
- Wilkinson, Richard og Pickett, Kate (2009). *The Spirit Level: Why Equality Is Better For Everyone*. London: Allen Lane.